

ՆԱՅԱՍԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
NATIONAL
LIBRARY
OF ARMENIA

**Սույն ստեղծագործությունը հասանելի է
Հայաստանի ազգային գրադարանի
թվային շտեմարաններում՝ համաձայն
դրա իրավատիրոջ հետ կնքած
Համագործակցության պայմանագրի, և
կարող է օգտագործվել բացառապես
օրենքով նախատեսված կարգով՝
պահպանելով հեղինակի և իրավատիրոջ
հեղինակային իրավունքները**

ԱՁԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ԴԱՐՈՒՄԱՆ
ՆԵՐՄԱԿԱՆ
ՍԽԱԼԱԵՐԸ

19-ՐԴ ԴԱՐՈՒ ԱԻԱՐՏԻՆ
ԵՐ
20-ՐԴ ԴԱՐՈՒ ՍԿԻՋՐԻՆ

S P U R K

1975 թուականէն ի վեր հայ ժողովուրդը թեւակոխած է նոր եւ կարեւոր հանգրուան մը, որ կը բնորոշուի թուրքիոյ կողմէ բռնագրաւուած հայկական հողերու ազատագրութեան ի խնդիր տարւող ազգային ազատագրական պայքարով: Այս պայքարը օրէ օր կը ստանայ նոր թափ ու կշիռ:

Վերջին հարիւրամեակի ընթացքին մեր ժողովուրդը ունեցած է 40 - ամեայ ազատագրական պայքարի փորձառութիւնը եւ ապրած Սփիւռքի 60 - ամեայ լծացած քաղաքական կեանքի իրականութիւնը: Որպէսզի նորագոյն հայկական յեղափոխութիւնը յաջողութեամբ պսակուի, կարեւոր է գիտնալ անցեալի ազատագրական շարժման կարեւոր սխալները, ինչպէս նաեւ Սփիւռքը քաղաքական ճգնաժամի առաջնորդող հիմնական ազդակները:

Այս մեկնակէտէն առաջնորդուելով, վերջին 100-ամեակի պատմութեան առարկայական բննութեան կը ձեռնարկենք:

★ ★ ★

Նախքան նիւթին սկսիլը, կ'ուզենք
5 նկատողութիւններ ընթերցողին ուշա-
դրրութեան յանձնել։-

1.- Երբ կը քննենք հայ ազատագրական
շարժումը, կը տեսնենք թէ հայ ա-
զատագրական պայքարը ոչ միայն ար-
դար էր, այլ պահանջը մըն էր, նկա-
տի առնելով թրքահայոց եւ թրքահա-
յաստանի ողբալի վիճակը։ Կը մեկ-
նինք նոյն տեսակէտէն, այսինքն կը
նկատենք որ հայ ազատագրական պայ-
քարը պէտք մըն էր, եւ այդ հիման
վրայ է որ քննուած են այդ պայքա-
րի ներքին սխալները։

2.- Նիւթը ըլլալով հայ ազատագրական
շարժման ներքին սխալներու մասին,
պիտի խօսուի այդ շարժման ժխտական
երեսին մասին։ Այս չի նշանակեր թէ
այդ շարժումը դրական ոչինչ ունե-
ցած է, ընդհակառակը։ Սակայն, նիւթը
մեզի կը պահէ միայն ժխտականի
սահմաններէն ներս։

3.- Հայ ազատագրական շարժումը դիմա-
կալած է շատ մը արտաքին դժուա-
րութիւններ, որոնք ճակատագրական
եղած են իր եւ հայ ժողովուրդին
համար։ Հակառակ որ այդ դժուարու-

թիւնները հոս չեն քննուած, անոնց
կարելորդութիւնն ու ազդեցութիւնը
հայ ժողովուրդի վերջին հարիւրա-
մեակի պատմութեան վրայ ոչ ոք
կրնայ անտեսել: Սակայն դարձեալ
այս յօդուածը մեզ կը պահէ ներքին
սխալներու սահմաններէն ներս:

4. - Նիւթին գլխաւոր առանցքը պիտի ըլ-
լայ, ուրիշ կուսակցութիւններէ շատ
աւելի Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, եւ այս
ալ երկու պատճառով: Նախ, նիւթերու
աղբիւրները մեծ մասամբ կը վերա-
բերին Դաշնակցութեան. ապա, Դաշ-
նակցութիւնը ըլլալով այդ ժամա-
նակուայ գլխաւոր առաջնորդող ու-
ժը, բնական է որ խօսքը մեծ մա-
սամբ անոր մասին ըլլայ:

5. - Նիւթը հիմնուած է ազգային ազատա-
գըրական պայքարի պատմութեան վը-
րայ. սակայն այդ պատմութեան ներ-
կայացումը չէ ան, այլ այդ պատ-
մութեան մեկնաբանութիւնը: Առաւե-
լագոյնս առարկայականօրէն ներկա-
յացուած:

★ ★ ★
Հասկնալու համար հայ ազատագրա-
կան շարժման սխալները, նախ պէտք է լաւ
ըմբռնել այդ շարժման նպատակը, տրուած

ըլլալով որ անոր գործունէութիւնը ու
նաեւ հետեւաբար սխալները, հիմնուած են
այդ նպատակին վրայ:

1878-ին, ռուս-թրքական պատերազ-
մէն ետք կը ստորագրուէր Պերլինի դաշ-
նագիրը, որուն 61-րդ յօդուածի տրամա-
դրութեան համաձայն թուրքիա յանձնա-
ռու կ'ըլլար բարենորոգումներ ընել
հայաբնակ նահանգներէն ներս, եւրոպական
պետութիւններու հսկողութեան տակ:

Հոս տեղին է յիշել թէ Պերլինի
դաշնագիրէն առաջ ստորագրուած էր Սան-
Սթեփանոյի դաշնագիրը որուն 16 - րդ
յօդուածը յարաբերաբար շատ աւելի նը-
պաստաւոր կէտեր կը պարունակէր հայ
ժողովուրդի նկատմամբ. սակայն եւրոպա-
կան գաղութարար պետութիւններու եւ
մասնաւորաբար կայսերական Գերմանիոյ
եւ Անգլիոյ միջամտութեամբ Սան-Ստեփա-
նոյի դաշնագիրը փոխարինուեցաւ Պերլի-
նի դաշնագրով, տրուած ըլլալով որ վե-
րոյիշեալ տէրութիւնները իրենց գաղու-
թատիրական անորժակներէն եւ մրցակցու-
թենէն մեկնելով երբէք մտադիր չէին
թոյլ տալու ճարական Ռուսիոյ ազդեցու-
թեան տարածումը Օսմանեան կայսրութե-
նէն ներս: Այս տեսակ տրամադրութիւն-
ներուն հետեւանքն էր Սան - Ստեփանոյի

դաշնագրի 16-րդ յօդուածի փոխարինումը 61-րդով նոյնինքն Անգլիոյ կողմէ, որ փոխարէնը գաղտնի համաձայնութեամբ մը Օսմանեան կայսրութենէն կը ստանար կիպրոսը:

Եւրոպական տէրութիւններու այս տեսակ քաղաքականութեան ուղղակի հետեւանքն էր որպէս արտաքին ազդակ:

Սակայն, տարիներ կ'անցնէին եւ ոչինչ կ'իրականանար 61-րդ յօդուածի տրամադրութենէն, նոյն սանձարձակութիւններն ու կեղեքումը կը շարունակէին, թերեւս նոյնիսկ քիչ մը աւելի զօրաւոր թափով:

Ահա այս պայմաններուն մէջ է որ ծնան հայ քաղաքական կազմակերպութիւնները, որոնց նպատակը, գործնականին մէջ չէր անցներ Պերլինի 61-րդ յօդուածը իրականացած տեսնելու սահմանը: Արդարեւ, հայ քաղաքական կազմակերպութիւններու նպատակները չափաւոր էին, եւ նոյնիսկ զրաւոր պահանջները ինքնավարութենէն անդին չէին անցներ: Այլ խօսքով, անկախութեան պահանջը չկար: Միայն չնչակի առաջին թիւին մէջ տպուած հնչակեաններու ծրագիրը կը խօսէր՝ քաղաքական անկախութեան մասին. սակայն

անոնք ալ իրենց հետագայ գործունէութեամբ քարենորոգումներ կը պահանջէին միայն: Արմենական կուսակցութիւնը եւս, հիմնուած 1885-ին, իր որդեգրած ծրագրով ինքնավարութեան պահանջքն անդին չէր անցներ:

Գալով Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Միքայէլ Վարանդեան իր՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն՝ Ա. հատորին մէջ կ'ըսէ. - Դաշնակցութեան վարիչ շրջանին պահանջները ազատագրուելիք հայրենիքի քաղաքական կարգերու նկատմամբ խիստ չափաւոր էին. հեռու անկախութենէ եւ նոյնիսկ քաղաքական ճշմարիտ ինքնավարութենէ չափազանց հեռու երեք միացեալ Հայաստաններու ազդարարող Հնչակեան երազներէ՝: Ճիշդ Վարանդեանի նշած Դաշնակցութեան վարիչ շրջանին տեսակէտները կը պարզէ Դրօշակի 1893-ի թիւ 5-ին մէջ Բրիստափորի եւ Զաւարեանի ձեռքով գրուած՝ Այբ ու Բէն՝ խորագրով յօդուածը, ուր Դաշնակցութեան երկու հիմնադիրները կ'ըսեն. - Մենք հակառակ ենք այն հայեացքներին, որոնք ժողովուրդի դրութեան բարեփոխումն անպայման կապում են միմիայն նրա անկախութեան հետ՝: Իսկ եթէ անկախութիւնը չէր նորաստեղծ Հայ Յեղափոխականների

Դաշնակցութեան եւ յետագայի Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հիմնական նպատակը, ապա ի՞նչ էր ան։ Պատասխանը կը գտնենք Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան 1890-ի Ամառը հրատարակուած առաջին մանիֆեստին մէջ, ուր կ'ըսուի. - Դաշնակցութիւնը ձգտելու է միացնել բոլոր ուժերը, կապելով իր հետ բոլոր կեդրոնները՝ նպատակ դնելով թիւրքաց Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական ազատութիւնը։ Նոյնն է նպատակը Դաշնակցութեան 1892-ի անդրանիկ ծրագրին. - քաղաքական ու տնտեսական ազատութիւն։

Դաշնակցութեան յաջորդ ծրագիրները, որդեգրուած 1907-ին, 4-րդ Ընդհանուր ժողովին, դարձեալ իբրեւ նպատակ կ'ընդունին՝ քաղաքական եւ տնտեսական ազատութիւն՝ պղտոր պահանջքը. սակայն այս անգամ քիչ մը աւելի յստակացնելով զայն։ Ահա թէ ինչ կ'ըսէ այդ ծրագիրը իր նուազագոյն պահանջներուն մէջ. - թիւրքաց-Հայաստանում՝ քաղաքական-տնտեսական ազատութիւն, հիմնուած տեղական լայն ինքնավարութեան եւ Դաշնակցական - ֆետերաթիֆ - կապերի վրայ, Օսմանեան պետութեան սահմաններում։ Եւ որովհետեւ Դաշնակցութիւնը որոշած

էր պայքար տանիլ նաեւ Անդրկովկասի մէջ, ծրագիրը իր պահանջներուն մէջ մասնաւոր բաժին մը կը յատկացնէ նաեւ անոր. - Անդրկովկասեան ռամկավար հանրապետութեան անբաժան մասը, կապուած նրա հետ պետական ինքնապաշտպանութեան, դրամական սիստեմի, մաքսի եւ արտաքին քաղաքականութեան խնդիրներով: Միայն 1919-ի Երեւանի մէջ գումարուած իր 4-րդ ընդհանուր ժողովով էր որ Դաշնակցութիւնը, երբ պայմանները բոլորովին փոխուած էին, իր ծրագրին մէջ պիտի մտցնէր ՝ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի ՝ պահանջը:

Յստակօրէն կը տեսնենք ուրեմն որ մեր քաղաքական կուսակցութիւնները իրենց ծրագրերով ինքնավարութեան պահանջէն անդին չէին անցներ: Իսկ անոնց գործունէութեան մէջ այս արդէն իսկ չափաւոր պահանջները կը թարգմանուէին նոյնիսկ աւելի չափաւոր պահանջներով՝ հայկական նահանգներու մէջ բարենորոգումներու պահանջով, այսինքն՝ վերադարձ Պերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածի տրամադրութիւններուն: Արդէն ՝ Դրօշակ՝ 1891-ի առաջին թիւին մէջ քրիստոսոսոր Միքայէլեան Դաշնակցութեան հումանութիւնը կը յայտնէր ներսէս վար-

ժապետեան պատրիարքի ծրագրին:

Հիմնուած իրենց գործունէութեան վրայ, հայ քաղաքական կազմակերպութիւններու պահանջները ազատագրական պայքարի հանգրուանին ժամանակագրականօրէն կարելի է դասաւորել հետեւեալ ձեւով. -

- կուսակցութիւններու ստեղծումէն մինչեւ 1908, երիտասարդ թուրքերու՝՝՝ ղափոխութիւնը՝՝ - բարենորոգումներ, Պերլինի դաշնագրի 61 - ը դ յօդուածի հիման վրայ, այսինքն եւրոպայի հըսկողութեամբ բարենորոգումներ միայն հայկական նահանգներուն մէջ:
- 1908-էն մինչեւ 1914, բարենորոգումներ համա-օսմանեան մակարդակի վրայ, ուր հայկական նահանգներու համար յատուկ պահանջներ չկան:
- 1914-էն մինչեւ 1917, բարենորոգումներ եւ ինքնավարութիւն հայկական նահանգներու, եւրոպական միջամտութեամբ - Հոֆ, Վեստենենք եւ ապա կամաւորական զունդեր ու թրքահայաստանի եւ ոռւսահայաստանի ինքնավարութեան պատրանքներ:-
- 1918-էն մինչեւ 1921-24, այս շրջանին է միայն որ մէջտեղ կը նետուի՝՝ անկախութեան՝՝ գաղափարը իբրեւ նը-

պատակ. Դոս ալ սակայն ոչ յստակ ձե-
ւով եթէ մտաբերենք որ Հայաստանի
Հանրապետութեան ամբողջ ժամանակա-
շրջանին իշխանութիւնները արեւ-
մուտքէն պետութիւն մը փնտռած են, ա-
նոր հոգատարութեան տակ անցնելու
համար:

Յստակ է ուրեմն որ ազգային ազա-
տագրական պայքարի ամբողջ շրջանին, հայ
քաղաքական կազմակերպութիւններու նը-
պատակը եղած է գլխաւորաբար իրականաց-
նել բարենորոգումները: Այդ պայքարի ա-
ռաջին հանգրուանին մանաւանդ, այդ կազ-
մակերպութիւններու գործունէութեանց
գլխաւոր առանցքը եղած է Պերլինի դաշ-
նագրի 61-րդ յօդուածը: Պերլինի մէջ,
հայկական պատուիրակութիւնը փորձած էր
թուղթէ շերեփով Եւրոպայէն խնդրել որ
ճնշում բանեցնէ բայց չէր յա-
ջողած: Այժմ, հայ քաղաքական կազմա-
կերպութիւնները կու գային նոյնը ընե-
լու, մէկ տարբերութեամբ սակայն: Անոնք
կու գային երկաթէ շերեփով Եւրոպայէն
խնդրելու որ ճնշում բանեցնէ Թուրքիոյ
վրայ բարենորոգումները իրականացնելու
համար: Նպատակը եւ քաղաքականութիւնը
նոյնն էին, միջոցը միայն տարբեր էր:
Աղերսագրերու տեղ զէնք, իրագործելու

համար քարենորոգումները, վստահելով
եւրոպական պետութիւններու դիւանագի-
տական ճնշումներուն վրայ:

Եւ ահաւասիկ ճիշդ հոս կը կայա-
նայ այն հիմնական սխալը որ գործեցին
մեր կուսակցութիւնները, որ շատ սուղ
արժեց հայ ժողովուրդին վրայ, աւելի
քան երեք տասնամեակ: Իբր հիմնական
ռազմավարութիւն - սթրատեժի - որդեգրե-
լով հետեւեալը. - իրենց զինուորական
գործունէութեամբ ազդեցութիւն գործել
եւրոպայի վրայ, որպէսզի ան ճնշում քա-
նեցնէ Սովետական վրայ, եւ այս վերջի-
նը իր կարգին իրականացնէ հայկական
նահանգներու քարենորոգումները: Ուրե-
մըն, իբր հիմնական ռազմավարութիւն որ-
դեգրելով ասիկա, մեր յեղափոխական կու-
սակցութիւնները հայկական հարցի ճակա-
տագիրը կը յանձնէին եւրոպական դիւա-
նագիտութեան: Զինեալ պայքարը անոնց
համար միջոց մըն էր միայն եւրոպական
դիւանագիտութիւնը շարժելու, ոչ թէ ժո-
ղովրդային - ապստամբութեան ծամբով
հայրենիքը ազատագրելու:

Պատերազմը շարունակութիւնն է քա-
ղաքականութեան: Լայն հաւանութիւն գը-
տած այս խօսքը կը նշանակէ թէ քաղաքա-
կանութիւնը եւ պատերազմը իրարմէ ան-

ջատ քաներ չեն երբէք: Ընդհակառակը,
 որեւէ քաղաքական պայքար կ'ունենայ
 նպատակ մը եւ ռազմավարութիւն մը, այդ
 նպատակին հասնելու որպէս ուղի: Պատե-
 րազմը միջոց մըն է միայն այդ քաղաքա-
 կան նպատակին բռնի ուժով հասնելու եւ
 մանաւանդ անոր ռազմավարութեան ուժ
 տալու: Պատերազմը կամ զինեալ պայքարը
 հետեւաբար, կը գնահատուին միայն քա-
 ղաքական պայքարի ընդհանուր ռազմավա-
 րութեամբ: Եթէ ընդհանուր ռազմավարու-
 թիւնը շիտակ ռազմավարութիւն մըն է,
 զինեալ պայքարը իմաստ կը ստանայ եւ
 պատմութեան կերտումի իր դրական դերը
 կը կատարէ: Իսկ եթէ քաղաքական ընդհա-
 նուր ռազմավարութիւնը սխալ է, այդ պա-
 րագային զինեալ պայքարը, հակառակ իր
 ամբողջ հերոսութեանց, որոնց մարդ մի-
 այն ակնածանքով կրնայ նայիլ, կը դառ-
 նայ ոչ միայն անօգուտ, այլեւ վնասա-
 կար, եւ չի կրնար նպաստել տուեալ ժո-
 ղովուրդի կամ տուեալ հաւաքականութեան
 ազատագրման: Հետեւաբար, չի բաւեր ը-
 սել թէ տեղի ունեցած է զինեալ պայքար,
 կարենալ գնահատելու համար զայն, այլ
 պետք է տեսնել թէ ի՞նչ ռազմավարու-
 թեան կը նպաստէ այդ զինեալ պայքարը:
 Վերադառնալով մեր նիւթին, մենք

տեսանք թէ մեր յեղափոխական կուսակ-
ցութիւններու ընդհանուր գիծը եղած է
հետեւեալը. - Զինեալ պայքարով ազդե-
ցութիւն գործել եւրոպական պետութիւն-
ներուն վրայ, որպէսզի անոնք ճնշու-
բանեցնեն Սուլթանին վրայ. եւ այս վեր-
ջինը այս ճնշման տակ իրականացնէ հայ-
կական նահանգներու բարենորոգումները:
Այսինքն, մեր կուսակցութիւններու նը-
պատակը եղած է բարենորոգումները, ռազ-
մավարութիւնը՝ եւրոպական դիւանագի-
տութիւնը գործի մղելը, իսկ այս արա-
գացնելու միջոցը՝ զինեալ պայքարը: Մեր
կուսակցութեանց իրաւասու աղբիւրներէն
կարգ մը մէջբերումներ բաւարար են
փաստելու համար այս իրականութիւնը:

Հնչակեաններու պարագային օրի-
նակ, կուսակցութեան օրկանը՝ չնչակ՝
1896 թուի թիւ 5-ի խմբագրականին մէջ
բացայայտօրէն կը գրէր. - Մեր դատի
բնական պաշտպանի դերն Անգլիայի վրայ
է ընկնում, եւ դա հենց այն պարզ պատ-
ճառով որ այս վերջին տէրութեան շահե-
րը, հակառակ լինելով Ռուսաստանի շա-
հերին, նպաստաւոր էին հայկական դատի
լուծման յօգուտ հայոց պահանջների,
յօգուտ հայոց ինքնուրոյնութեան: Իսկ
1897-ի թիւ 9-ին մէջ, չնչակ՝ կը

գրէ. — Մեր դրութիւնն այսօր շատ որոշ է, մենք գիտենք թէ ինչ վիհի գըլխին է կախուած սուլթանական ռեժիմը, մենք գիտենք նոյնպէս, որ եւրոպական տէրութիւնների անորոշ ու անհամարձակ դիրքն էլ կը խախտուի եթէ թուրքական կայսրութեան մէջ ներսից սուլթանական ռեժիմը ստանայ ուժգին հարուած: Մեր պատմական դատն էլ հենց դրանում կարող է գտնել իր միակ լուծումը: Հետեւաբար, պատմական անխուսափելի պահանջ է, որ ներկայ կրիտիկական ու ծանր ժամանակներին էլ մենք շարունակենք մեր կրոնիւր: Շատ պարզ ու յստակ է: Հնչակեաններուն համար կոնիւր չի միտիր ժողովրդային ուժերով ազատագրութիւն ձեռք բերել: Ոչ, այլ պէտք է շարունակել կոնիւր, պէտք է սուլթանական ռեժիմին ներսէն ուժգին հարուած մը տալ որպէսզի եւրոպական տէրութիւնների անորոշ ու անհամարձակ դիրքը խախտուի, եւ հետեւաբար մեր պատմական դատն էլ գտնի իր միակ լուծումը: Եւ տակաւին, եւրոպական այդ պետութիւնը պիտի ըլլար Անգլիան, որուն շահերը ըստ Հնչակեան կուսակցութեան վարիչներուն, հայոց հետ էին, այն Անգլիան որ տասնամեակներ շարունակ Սուլթանի քաղաքականութիւնը քա-

ջալերողը հանդիսացաւ միայն: Ահաւասիկ
Ս. Դ. Հ. Կուսակցութեան քաղաքական մտա-
ծողութիւնը, որուն վրայ հիմնուած ե-
ղաւ անոր գործունէութիւնը:

Երբէք տարբեր չէր նաեւ Դաշնակ-
ցութեան պարագան: Հիմնական տարբերու-
թիւն մը ցոյց չէին տար այս երկու
կուսակցութիւնները, առնուազն եւրոպա-
կան միջամտութեան վրայ յենուելու ի-
րենց ռազմավարութեան մէջ: Միքայէլ Վա-
րանդեան իր ծանօթ գործին մէջ ծածուկ
կերպով կ'ընդունի միայն իր կուսակ-
ցութեան եւրոպական միջամտութեան վրայ
յենուելու ռազմավարութիւնը. - « հայ-
կական շարժման նպատակն է եղել սկիզ-
բէն ի վեր կազմակերպել ըստ կարելւոյն
ԵՐԿԱՐ - բոլոր ընդգծումները մերն են-
տելողութեամբ կռիւր Օսմանեան բռնատի-
րութեան դէմ, ստեղծել երկրի մէջ յա-
րատել ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ կացութիւն, միշտ
ունենալով աչքի առջեւ ԵՐՐՈՐԴ ԱԶԴԱԿԻ
միջամտութիւնը... Եւրոպական ազդակի՝
Եւրոպական միջամտութեան վրայ յենուե-
լու ռազմավարութեան այս ծածուկ խոս-
տովանութիւնը շատ աւելի յստակ ու բա-
ցայայտ կը դառնայ կուսակցութեան գըլ-
խաւոր հիմնադիր Քրիստափոր Միքայէլեա-
նի « Ամբոխային Տրամաբանութիւն » խո-

րագրով գործին մէջ: Հոն քրիստափոր կը
 մէջբերէ 1890-ի Աւստրիոյ նախարար Կալ-
 նոկի հետեւեալ խօսքը.- «Եւրոպա չկայ,
 եւ մինչեւ որ հայկական հողը չշաղախի
 արիւնով, թող գիտենան հայերը որ ո-
 չինչ չեն ստանայ» -էջ 97-: Մէջբերե-
 լէ ետք այս խօսքերը, քրիստափոր իր
 կողմէ կ'աւելցնէ.- «Ի՞նչ էին նշանա-
 կում այս խօսքերը, եթէ ոչ՝ եւրոպա չը-
 կայ, բայց նա կը լինի, երբ հայերը բա-
 ցարձակ կռուի ճանապարհը կ'ընտրէին ի-
 րենց պահանջներն իրագործելու համար»
 -էջ 97-: Իսկ քիչ մը անդին, նոյն քր-
 իստափորը կը շարունակէ.- «Մեզ մը-
 նում է ուրեմն երկուսից մէկը, կամ սե-
 փական ձեռքով թաղել մեր դատը, կամ թէ
 ՇԱՐՈՒՆԱԿԵԼ մեր կռիւը ԱՅՆՔԱՆ, որ նա՝
 թուրքերի դէմ մինչեւ այժմ ուղղուած
 դժգոհութիւնների, պաշտօնական բողոք-
 ների եւ թղթի սպառնալիքների շրջանը
 անցնելով, վերջապէս մի վերջ ԴԱՌՆԱՅ
 նաեւ այն ազգութիւնների ու պետու-
 թիւնների համար, որոնք կապ ունին
 թուրքիայի եւ մեր հարցի հետ»: Այդ ա-
 զգութիւններն ու պետութիւնները եւրո-
 պական պետութիւններն են: «ԱՅՆ ՕՐԸ,
 ԵՐԲ ԴՐԱՆՔ ԵՈՍ ԿԸ ՀԱՄՈՋՈՒԻՆ, ՈՐ ԱՅԴ
 ՎԵՐՔԻ ԴԵՄ ՊԵՏՔ Է ԴԻՄԵԼ ՎԻՐԱԲՈՒԹՈՒ-

ԹԵԱՆ, ՄԵՐ ԴԱՏԸ ԱՊԱՀՈՎՈՒԱԾ ԿԸ ԼԻՆԻ:
Այդ կը լինի եւ մեր յաջողութեան օ-
րը՝: -Ամբոխ. Տրամ. էջ 122-:Քը-
րիստափորի այս խօսքերը առանց այլե-
ւայլի հետեւեալը կը նշանակեն. թէ՛ ըստ
դաշնակցութեան. -

ա- Մեր դատի ապահովութիւնը եւ մեր
յաջողութիւնը ամբողջութեամբ
կապուած է եւրոպական պետութիւն-
ներու միջամտութեան հետ եւ

բ- Եթէ նոյնիսկ ներկայիս այդ պե-
տութիւնները չեն միջամտեր Սուլ-
թանին մօտ, անոնք անմիջապէս այդ
պիտի ընեն անգամ մը որ հայ յե-
ղափոխականները իրենց զէնքի ծայ-
նը բարձրացնեն եւ ինքնին այս է
արդէն հայ յեղափոխականներու նը-
պատակը:

Մեր յեղափոխական կուսակցութիւն-
ներու օրկաններէն, իրաւասու աղբիւր-
ներէն եւ դեկավարներու գրաւոր գործե-
րէն՝ այս մէջբերումները բաւարար են
փաստելու որ անոնք որդեգրած են զին-
եալ պայքարը որպէս ուղի նախ եւ առաջ
եւ գլխաւորաբար եւրոպական երկիրներու
դիւանագիտական միջամտութիւնը հրաւի-
րելու համար եւ ոչ թէ այդ միջոցով
ուղղակիօրէն ժողովուրդը ազատագրելու

համար:

Իսկ ինչպէ՞ս թարգմանուած է այս
ռազմավարութիւնը գործնական գետնի վր-
րայ: Ակնարկ մը մեր կուսակցութիւննե-
րու գործունէութեան վրայ, ցոյց պիտի
տայ թէ այդ գործունէութիւնը ուղիղ
ձեւով կը հետեւէր սոյն աշխատութեան
սկիզբը յիշուած ռազմավարութեան:

Սկսինք Հնչակեաններէն:

Ս. Դ. Հ. Կուսակցութեան գործու-
նէութիւնը 1890-էն մինչեւ 1895, կը
յատկանշուի գլխաւորաբար չորս արարե-
ներով:

- 1890 Յուլիս 15-ի Գում Գաբուի դէպ-
քը,
- 1893-4-ի Սասնոյ ապստամբութիւնը,
- 1895-ի Պապը-Ալիի ցոյցը,
- 1895-ի Զէյթունի ապստամբութիւնը:

Այս չորս գործունէութիւններէն,
Պոլսոյ երկու ցոյցերը յստակօրէն կ'իյ-
նան եւրոպական դիւանագիտութիւնը շար-
ժելու ռազմավարութեան ծիրէն ներս: Ար-
դարեւ, Պապը Ալիի ցոյցի պարագային օ-
րինակ, նախապէս եւրոպական պետութիւն-
ները հայ վեց վիլայէթներու բարեկարգ-
ման համար ծրագիրներ կը պատրաստեն, ո-
րոնք սակայն չեն գործադրուիր եւ չեն
ալ հետապնդուիր այդ պետութիւններուն

կողմէ: Հնչակեան գործիչները, տեսնելով որ վստահութեամբ սպասուած ելքը ապարդիւն կ'ելլէ, հրապարակային ցոյցի մը որոշումը կու տան, շարժման մղելու համար այդ պետութիւնները եւ կը կազմակերպեն Պապը Ալիի ցոյցը:

Գալով Սասնոյ եւ Զէյթունի ապրտամբութիւններուն, անոնք տեղական եւ ժողովրդային բնոյթ ունեցող ըմբոստութիւններ էին, դեկավարութեամբ հնչակեան տարրերու: Սակայն այս պարագային նոյնիսկ, գերազանցօրէն ժողովրդային բնոյթ ունեցող այս ապստամբութիւնները իրենց պարտութիւնը կրեցին այն ժամանակ միայն, երբ կուսակցական դեկավարները անոնց ճակատագիրը կապեցին եւրոպական հիւպատոսներու խոստումներուն, մինչ անդին զինուորական գետնի վրայ հերոսական յաղթանակներ տարուած էին: Այս եղաւ պարագան շատ յստակ կերպով Զէյթունի ապստամբութեան:

1896-էն ետք, Ս. Դ. Հ. կուսակցութիւնը գրեթէ կը չքանար հայկական գործունեայ քաղաքական բեմէն, եւ տեղը կու տար Հ. Յ. Դաշնակցութեան որ կը շարունակէր խորքին մէջ նոյն ռազմավարութիւնը: Տակաւին 1890-ին, նորաստեղծ Դաշնակցութիւնը մէջտեղ կու գայ ինք-

գինք փաստելու իր առաջին կիսապաշտո-
նական գործողութեամբ՝ Կուկուկունեան ար-
շաւանքով: Վարանդեան այս ձեւով կը բ-
նորոշէ այդ արշաւանքի ընդհանուր տրա-
մադրութիւնը. - Շանթի պէս հարուածել
թշնամին սահմանի միւս կողմը, ջարդ տալ
քիւրտերուն, իրարանցում հանել եւ եւ-
րոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրել հայ
դատի վրայ, իրագործելու 61-րդ յօդ-
ւածը... - Ա. հատոր, էջ 71-: Նոյն
ոգտմավարութիւնը՝ կռիւ ընել, իրարան-
ցում ընել, որպէսզի Եւրոպան ուշադր-
ութիւն դարձնէ հայ դատին վրայ ու 61-
րդ յօդուածը լուծուելու կարելիութիւն
ստանայ:

Այս ոգտմավարութիւնը յստակօրէն
կը շարունակուի Դաշնակցութեան ապագայ
գործունէութեան մէջ: 24 Սեպտեմբեր
1895-ին, հնչակեաններու Պապը Ալիի
խաղաղ ցոյցէն ետք, Հ.Յ. Դաշնակցութեան
Պոլսոյ կեդրոնական կոմիտէն կը հրատա-
րակէ թրուցիկ թերթ մը, ուր անբաւարար
կը նկատէ խաղաղ ցոյցերը Եւրոպայի ու-
շադրութիւնը հրաւիրելու եւ թուրք կա-
ռավարութիւնը շարժելու համար. հոն կը
կարդանք. - Հնչակեաններուն ձեռքով
կազմակերպուած Սեպտեմբեր 18-ի խաղաղ
ցոյցը, որով կ'ուզէին Մայր Հայրենիքի

անեղապէս անտանելի վիճակը վերջին ան-
 գամ հաւաքաբար պարզել թուրք կառավա-
 րութեան եւ եւրոպայի առջեւ, այդ
 ցոյցը կոտորածի եւ անմիտ ու զազանա-
 յին վրէժխնդրութեան առիթ մը եղաւ
 թուրք բռնապետութեան համար: Ալ համ-
 քերութեան չափն ու սահմանն անցած է,
 ալ չխաբուինք մենք սին խոստումներով
 եւ անարժէք թղթերով, դրական գործ մը
 պէտք է մեզ, ապահովութեան եւրոպական
 երաշխիք մը թուրքերուն հայակործան
 սիստեմին դէմ. չխաբուինք խոստումնե-
 րէն, մինչեւ որ մեր պահանջներուն եւ-
 րոպական պետութիւններու կողմէ գոհա-
 ցում չտրուի, խստիւ կը հրամայենք որ
 ամէն մարդ գոցէ իր խանութը, ոչ ոք ել-
 լայ իր պատսպարանէն, ոչ ոք իր զէնքը
 վար դնէ... - նիւթեր Հ.Յ.Դ. Պատ-
 մութեան, Ա. հատոր, էջ 157-: Այսպէս
 ուրեմն, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը եւրոպա-
 կան երաշխիք կ'ուզէր ու կը մտածէր որ
 այդ երաշխիքը կարելի է ստանալ, միայն
 զինուորական զօրաւոր արթ մը ընելով:

Երաշխիքը ապահովող զինուորական
 արթը պիտի ըլլար Պանք Օթոմանի գրա-
 լումը: Դաշնակցութիւնը կը որոշէ զը-
 րաւել Պոլսոյ Օսմանեան պանքան որ կը
 ներկայացնէր գլխաւորաբար եւրոպական

շահերը, ներկայացնել հայկական բարե-
նորոգումներու պահանջները եւրոպական
դեսպաններուն, եւ սպառնալ այդ պահանջ-
ները չգոհացած տեսնելու պարագային օ-
դը հանել պանքան ամբողջութեամբ: 1896
Օգոստոս 14-ին, տեղի կ'ունենայ դէպ-
քը: Կուսակցութեան Պոլսոյ կեդրոնական
կոմիտէն կը ներկայացնէ իր պահանջնե-
րը, որոնց մէջ ի միջի այլոց կը տես-
նենք հետեւեալները. -

- նշանակել ծագումով եւ ազգութեամբ
եւրոպացի բարձրագոյն կոմիսար մը՝
Հայաստանի համար, ընտրուած վեց մեծ
տէրութիւններուն կողմէն.
- Եւրոպացի սպաներու հրամանատարութեան
ներքեւ պիտի կազմակերպուի տեղական
ազգերէն միլիցիա, ժանտարմա եւ ոս-
տիկանութիւն.
- Եւրոպական տէրութիւններու ներկա-
յացուցիչներէն առժամեայ յանձնաժո-
ղով մը կազմել որ Հայաստանի գլխա-
ւոր քաղաքներէն մէկուն մէջ հաս-
տատուելով պիտի հսկէ վերոյիշեալ
յօդուածներուն գործադրութեան
- նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմութեան, Ա.
հատոր էջ 166-:

Պանք Օթոմանի դէպքին ելքը ծանօթ
է մեզի: Պանքը գրաւողները առանց գոր-

ծաղրելու զայն պայթեցնելու սպառնալի-
քը, կը հեռանան անկէ ու կ'անցնին ֆը-
րանսա: Հակառակ իրենց խոստումներուն,
հիւպատոսները ոչինչ կը կատարեն. ընդ-
հակառակը, դէպքին իբր արդիւնք Պոլսոյ
մէջ տեղի կ'ունենայ ջարդ մը որուն
զոհ կ'երթան մօտ 10,000 հայեր:

Իր ծրագրումով ու գործադրու-
թեամբ էապէս եւրոպական միջամտութեան
ձգտող այս արարքը, անոր արդիւնքն ու
հետեւանքները երբէք պատճառ չեն ըլլար
մղելու Դաշնակցութեան որ իր ռազմավա-
րութիւնը վերատեսութեան ենթարկէ: Ընդ-
հակառակը, ան աւելի եւս կը փարի նոյն
ռազմավարութեան ու պանքի գրաւումէն
ճիշդ մէկ տարի ետք Պոլսոյ մէջ տեղի
կ'ունենան նոյն բնոյթով դէպքեր: 1897
Օգոստոս 6-ին Դաշնակցութեան ահաբե-
կիչներէն մէկը ուժանակի ծրարը ձեռքն,
կը մտնէ Օսմանեան պանքի դռնէն ներս,
դրամարկդի գրասենեակը մտնելու եւ պան-
քը օդը հանելու, սակայն պահակներու ու-
շադրութիւնը վրան կը հրաւիրէ ու կը
ձերբակալուի: Ծիշդ նոյն. վայրկեանին
ուրիշ երկու ահաբեկիչներ, որոնց պար-
տականութիւնն էր Պոլսոյ թաղերէն մէ-
կուն մէջ կարելի եղած չափով ոստիկան-
ներ ու զինուորներ սպաննել, նոյնպէս

կը ձերքակալուին: Միեւնոյն օրը եւ նախապէս ծրագրուած ձեւով, դաշնակցական ահաբեկիչ մը ուժանակի ծրար մը կը յաջողի գետեղել Բարձրագոյն Դրան պատերուն տակ որ պայթելով կը քանդէ մի քանի սենեակ ու կը սպաննէ հոն գտնուողները: Միեւնոյն օրը ուրեմն տեղի կ'ունենան այս երկու անյաջող եւ մէկ յաջող գործողութիւնները Պոլսոյ մէջ, նպատակ ունենալով դարձեալ եւրոպական միջամտութիւնը հրաւիրել: Նոյն օրը Դաշնակցութեան Պոլսոյ կեդրոնական կոմիտէն եւրոպական վեց պետութիւններու դեսպաններուն կը յանձնէ նոր յայտարարագիր մը որ աղերսագրի մը բնոյթը ունի եւ գութ կը պահանջէ անոնցմէ: Արդարեւ, հոն կը կարդանք. -

«Ալ բաւ է, գթացէք քրիստոնեայ եւ մարդասէր եւրոպայի ժողովուրդներ, ինչո՞ւ կը թողուք փճանալու ազգ մը որ իր հնութեամբ, զարգացումով եւ բարոյականով անհամեմատ աւելի բարձր է զինքը շրջապատող եւ իրեն տիրող տարրերէն: Գթացէք անոնց որ սրախողխող եւ թոպաման կը կորսուին: Գթացէք այն անմեղներուն որ քանտերու ու արքայներու մէջ կը տառապին: Գթացէք այն թշուառ որբերուն որ ձեր զաւակներուն պէս հօր

ու մօր պէտք ունին: Գթացէք այս կոյ-
սերուն որ ձեր դուստրերուն նման պա-
տիւի պէտք ունին: Գթացէք այս գերու-
թեան, ստրկութեան լուծի տակ ապրող
ժողովուրդին որ ազատութեան պէտք ունի
եւ որ կը տառապի միմիայն քրիստոնեայ
ըլլալուն համար``:

`Անցաւ հալածանքներով ու տառա-
պանքներով լեցուն ամբողջ մէկ տարի,
սակայն դարձեալ յուսախաբութիւն: Չկա-
տարուեցան մեզի տրուած խոստումները
եւ նոյնիսկ մոռացութեան տալ ուզուե-
ցաւ հայկական դատը`` -``նիւթեր Հ.Յ.
Դ. Պատմութեան``, Ա. հատոր, էջ 171-:
Գթացէք, ահա թէ ինչ ունէր ըսելիք մեր
``յեղափոխական`` կուսակցութիւնը եւ-
րոպական պետութիւններուն, անոնց մի-
ջամտութիւնը հրաւիրելու ձգտող իր ե-
րեք գործողութիւններուն առիթով հրա-
տարակած կոչին մէջ: Գործել երեք վը-
տանգաւոր գործողութիւններ, վտանգի են-
թարկելով Պոլսոյ եւ գաւառներու հա-
յութիւնը, եւ ապա գութ հայցել Եւրո-
պայէն: Միեւնոյն օրուայ մէջ կատար-
ւած այս երեք գործողութիւնները ժխտա-
կան անդրադարձներ չեն ունենար բարե-
բախտաբար, շնորհիւ Օրմանեան Պատրիար-
քի անխոնջ ճիգերուն, ուղղակի Սուլթա-

նական պալատին մօտ, եւ այս, հակառակ
թուրք խուժանին մէջ սկսած խլրտումնե-
րուն:

Այսպէս ուրեմն, Դաշնակցութիւնը
դաս չ'առներ Հնչակեաններու եւրոպական
դիւանագիտութեան ուղղութեան ան-
յաջողութենէն, ու կը շարունակէ նոյն
ընթացքը. ան դաս չ'առներ նոյնիսկ իր
այդ ուղղութեան սխալներէն ու ան-
յաջողութենէն: Ընդհակառակը, տեսնելէ
ետք 1895-ի եւ 1896-ի ջարդերու ըն-
թացքին եւրոպայի ձեռնաձալութիւնը,
1895-ի Մայիսեան բարենորոգման ծրա-
գիրներու առիթով անոր ցուցաբերած խա-
ղը. այլեւ տեսնելէ ետք իր եւ հնչա-
կեաններու ուղղութեան ձախողու-
թիւնը, Դաշնակցութիւնը ոչ միայն չի
հրաժարարի այդ ուղղութենէն, այ-
լեւ աւելի զօրաւոր ձեւով կը փարի ա-
նոր: Արդարեւ, 1898-ի կուսակցութեան
Բ. Ընդհանուր ժողովը կ'որոշէ աւելի
ոյժ եւ կարեւորութիւն տրամադրել եւ-
րոպական փրոփականտային աշխատանքին:
Նոյնը կ'որոշէ նաեւ 1904-ին, Սոփիայի
մէջ գումարուող կուսակցութեան Գ. Ընդ-
հանուր ժողովին: Տեսնելու համար եւ-
րոպայի առնչութեամբ կուսակցութեան
մէջ տիրող տրամադրութիւնները, կ'արժէ

կարդալ Գ. Ընդհանուր ժողովի ատենագր-
րութեան արձանագրութեան եւրոպայի
փրոփականտի քաժնի մէկ մասը. հոն ի մի-
ջի այլոց կ'ըսուի. - Անգլիոյ համար
դիտուեցաւ, որ անգլիական շահերը հա-
մաձայն ըլլալով մեր շահերուն Անգլիան
երբ առիթը ներկայանայ ստիպուած պիտի
միջամտէ յօգուտ մեզի՝ իր շահերուն ըս-
պառնացող վտանգը հեռացնելու համար,
նոյնիսկ առանց մեր դիմումներուն՝
- Նիւթեր Հ. Յ. Դ. Պատմ. Համար՝, Բ.
հատոր, էջ 115-: Ահաւասիկ թէ ինչ կը
մտածէր Դաշնակցութիւնը իր գերագոյն
ժողովով զաղութարարութեան թագունի
Անգլիոյ մասին, եւ ինչ կը սպասէր ան-
կէ: Հնչակեաններուն նման, ան ալ փրը-
կութիւնը կը սպասէր Անգլիայէն. այն
Անգլիայէն որ տասնամեակներ շարունակ
միայն իր թշնամութիւնը ցուցաբերած էր
հայոց եւ անոր դատին հանդէպ:

Դաշնակցութիւնը կը շարունակէ
նոյն ուղիւն: Նոյն Գ. Ընդհ.
ժողովի ատենագրութեանց մէջ, կը տես-
նենք տեսակէտներ, մի քանի ամիս ետք
տեղի ունենալիք Սասնոյ ապստամբութիւ-
նը նոյնիսկ նոյն եւրոպական դիւանագի-
տութեան ուղիւն: Կապող: 1905.
Յուլիս 21-ին տեղի կ'ունենայ Սուլթա-

նին ծանօթ մահափորձը. նոյն օրերուն
 սակայն հզմիրի մէջ կը քողագերծուի
 դաւադրութիւն մը, որ մաս կը կազմէր
 ընդհանուր ծրագրին: Պոլսէն յետոյ
 Թուրքիոյ երկրորդ մեծ կեդրոնն էր հզ-
 միր քաղաքը, ուրկէ յեղափոխութեան հար-
 ւածները կարող էին զօրաւոր արձագան-
 գել Եւրոպայի մէջ. հետեւաբար այդ քա-
 ղաքն ալ կ'ընտրուի որպէս յեղափոխական
 դէպքերու թատերավայր: Կ'որոշուի դար-
 ծեալ Պանք Օթոմանի նման, դարձեալ հար-
 ւածել ուղղակի եւրոպական շահերը, արա-
 գացնելու համար այդ պետութեանց միջա-
 մրտութիւնը: Սակայն ծրագիրը չգործա-
 դրուած կը քողագերծուի: Ահա թէ ինչ կը
 գրէ գերմանական Ֆրանք-ֆորթըր Ցայ-
 թունկ՝ թերթը այս դէպքին մասին. -
 Ոստիկանութիւնը բաց արաւ հայկական
 մի դաւադրութիւն, որը եթէ յաջողուէր
 իրագործուել, մի քանի հազար մարդկա-
 յին զոհեր պիտի պատահէր: Ամբողջ քաղա-
 քը յուզման մէջ է, գտնուած են 140
 ոռմբեր եւ դժոխային մեքենաներ, մեծ
 քանակութեամբ թոյն եւ մանրամասն նա-
 խագիծեր որոնցից երեւում է որ Սեպտ. 1
 -ին զարհուրելի ծրագիրը պիտի իրա-
 գործուէր: Քաղաքի շուրջ պիտի թռնա-
 ւորուէր, կազի աղբիւրը պիտի պայթէր

եւ ապա մթութեան մէջ քոլոր հիւպատո-
սարանները, պանքերը, եկեղեցիները հա-
սարակական հիմնարկութիւնները օդը պի-
տի ցնդէին՝, արտատպուած՝ Դրօշակէն՝
՝՝նիւթեր Հ.Յ.Դ. Պատմ. Համար՝ Ա. հտ.
էջ 173:

1907-ին, Վիեննայի մէջ տեղի կը
ունենայ Դաշնակցութեան Դ. Ընդհ. Ժո-
ղովը: Այս ժողովին ամբողջական ատենա-
գրութիւնները հրատարակուած են՝՝նիւ-
թեր Հ.Յ.Դ. Պատմ. Համար՝ Գ. հատորին
մէջ ուր կարելի է հանդիպիլ ղեկավար
անձերու շատ մը յայտարարութիւններուն
ուր միեւնոյն անփոփոխ տրամադրութիւն-
ները կը յայտնեն եւրոպական միջամտու-
թեան վրայ հիմնուելու ռազմավարութեան
հանդէպ, նաեւ նոյն տրամադրութիւնը կը
յայտնեն եւրոպական միջամտութեան վրայ
յենուելու ռազմավարութեան հանդէպ: Նա-
եւ նոյն տրամադրութիւնը Անգլիոյ հան-
դէպ: Շատ յատկանշական է օրինակ այլոց
կողքին, Պալքանեան շրջանի ներկայա-
ցուցիչ Մինասեանի հետեւեալ արտայայ-
տութիւնը նոյն ժողովի ընթացքին. -՝՝Սը-
խալ չէ եղել մեր ձգտումը եւրոպայի
միջամտութիւնն առաջ բերելու, այսօր
եւս մենք պէտք է շարունակենք այդ
նոյն տակտիկն, որովհետեւ նախ հարցը

միջազգային հարց է, եւ երկրորդ եւրոպան բարեացակամ է դէպի մեզ, նա երբէք չի ուզում մեր արիւնը շահագործել ինչպէս որ շեշտեցին այստեղ. Բուլղարիան, Կրետէն, Լիբանանը՝ սրանք բոլորն ազատուել են եւրոպայի օգնութեամբ... Մենք դժգոհ ենք եւրոպայից, բայց ե՞րբ ենք մի ազդու ժեստ արել, մի ուժգին շարժում առաջացրել, որպէսզի եւրոպան ուշադրութիւն դարձնէր մեր վրայ: Ոչինչ չենք արել: Մղենք խոշոր, տեւող կռիւներ, եւրոպան այն ժամանակ կ'օգնէ մեզ՝ - նիւթեր Հ.Յ.Դ. Պատմ. Համար՝, Գ. հատ. էջ 115-: Միշտ միեւնոյն միտքը. - մղենք կռիւներ, խոշոր տեւող կռիւներ. եւ ինչու, արդեօք որպէսզի ժամանակի ընթացքին այդ կռիւը մեծնայ, զարգանայ ու յարմար առիթին ժողովուրդը պատրաստ ըլլայ ազատագրելու: Ոչ. այլ մղենք կռիւներ, որպէսզի եւրոպան մեզ օգնէ, ուշադրութիւն դարձնէ, միջամտէ եւ այդ միջոցով Սուլթանը բարենորոգումներ կատարէ:

Վիեննայի Դ. Ընդհ. ժողովը կ'որոշէ նախորդ ընդհ. ժողովի հիման վրայ շարունակել եւրոպական փրոփականտը: Սակայն այդ նոյն ժողովը կ'որդեգրէ նաեւ թուրք ընդդիմադիր տարրերու հետ բանա-

ձեւ մը, ինչ որ դուռը կը բանայ իթթի-
 հատի հետ գործակցութեան եւ նոյն տա-
 դին Բարիզի մէջ գումարած Օսմանեան
 շնորհիմադիր տարրերուն համագումարի
 կայացման, կամաց-կամաց հող կը գտնէ
 այդ ուժերուն հետ Սուլթանը տապալելու
 ծրագիրն ու ռազմավարութիւնը, եւ տեղ
 կը գրաւէ եւրոպական միջամտութեան վը-
 րայ յենուելու ռազմավարութեան դիմաց:
 1908-ի յեղաշրջումը կու գայ ամբող-
 ջացնելու այս շրջումը, եւ 1908 - էն
 մինչեւ 1914 Դաշնակցութիւնը կը տանի
 զուտ Օսմանեան, ոչ յեղափոխական այլ
 խորհրդարանական պայքար մը որուն մա-
 սին կ'անդրադառնանք քիչ ետք: 5-6 տա-
 րւայ հրաժարումէ ետք Դաշնակցութիւնը
 դարձեալ կը վերադառնայ իր նախկին եւ-
 րոպական ռազմավարութեան: Արդարեւ՝
 իթթահատի հետ իր կնքած համաձայնու-
 թեան խզումէն եւ էջմիածնի Գէորգ Ե.
 կաթողիկոսի նախաձեռնութիւններէն ետք,
 Դաշնակցութիւնը ինչպէս նաեւ հայ այլ
 քաղաքական ուժեր, դարձեալ կը մօտենան
 եւրոպայի, անկէ սպասելով հայկական
 հարցին լուծումը: Արդարեւ՝ 26 Յուն-
 ւար 1914-ին, Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ
 միջեւ կը կնքուի համաձայնութիւն մը,
 ուր կ'ընդունուի Արեւմտեան Հայաստանի

մէջ կիրարկուելիք բարենորոգումներու
 նոր ծրագիր մը, որ մեծ խանդավառութիւն
 ստեղծեց հայկական շրջանակներէն ներս։
 Արեւմտեան Հայաստանը կը բաժանուի եր-
 կու վարչական միաւորի եւ իւրաքանչիւ-
 րին համար կը նշանակուի եւրոպացի
 ընդհանուր վերահսկիչ մը. սակայն ինչ-
 պէս ծանօթ է, հազիւ այդ վերահսկիչնե-
 րը կը հասնին Հայաստան, կը սկսի Ա. Հա-
 մաշխարհային պատերազմը։ Բարենորոգմանց
 ծրագիրը կը թաղուի պատերազմի բռնկու-
 մով, սակայն նոր հորիզոններ կը բաց-
 ւին հայ քաղաքական դեկավարներուն առ-
 ջեւ. շարունակելով հետեւիլ իրենց եւ-
 րոպական ռազմավարութեան, մանաւանդ Ա-
 րեւմտեան Եւրոպայի՝ Անգլիոյ, ֆրանսա-
 յի, անոնք այս երկիրներու յաղթանակին
 մէջ կը տեսնեն հայկական հարցին լու-
 ծումը, մանաւանդ որ Թուրքիա պատերազ-
 մի մէջ մտնելով, մաս կը կազմէր հակա-
 ռակորդ երկիրներու ճակատին. առաւել ե-
 րազելով՝ Ռուսաստանի յաղթանակի պարա-
 զային, ինքնավար Հայաստանի մը մասին,
 շարին ինչ որ պղտոր մէկ յայտարարու-
 թեան վրայ, հայկական քաղաքական ուժե-
 րը կը ձեռնարկեն կամաւորական գունդե-
 րու պատրաստութեան ու զանազան տարի-
 ներ կ'ապրին փոքր դաշնակիցի պատրանք-

ստրով: նոյն այդ եւրոպական պետու-
թիւններն ու Ռուսաստանը տարբեր ճակա-
տագիր տնօրինած էին հայերուն. անոնց
կայսերապաշտական հաշիւներուն մէջ տեղ
չունէր Հայաստանը. զարմանալին սակայն
եւրոպական պետութիւններու կեցուածքը
չէր, անոնց բնոյթը պէտք էր յստակ ըլ-
լար բոլորին: Զարմանալին մեր քաղաքա-
կան ուժերուն դիրքն էր, աժան լաւատե-
սութիւնն ու յոյսերը եւրոպայէն՝ որոնք
հակառակ անցեալի փորձառութիւններուն
դառնօրէն շարունակեցին ժողովուրդին
ճակատագիրը կապել եւրոպական պետու-
թեանց քմահաճոյքին ու ըստ այնմ՝ ծրա-
գիրներ որդեգրեցին: Մենք կ'ուզենք
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ առանց ՀԱՅԵՐՈՒ՝: Այս էր
Չարական Ռուսաստանի դիրքը 1916 - ին,
այլեւ 1914-ին երբ ան կը քաջալերէր
կամաւորական գունդերը, վստահաբար տար-
բեր չէր նաեւ տեսակէտը տարբեր եւրո-
պական պետութեանց: Այս բոլորը սակայն
դարձեալ բաւարար չեղան հայ քաղաքական
դեկավարութիւնը զգաստութեան կանչե-
լու: Ծակատագրական սեւ օրերէ ետք ծը-
նաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը. ծնաւ
յեղափոխականացած Ռուսաստանի մէկ ծայ-
րը, կտրուած ամբողջ աշխարհէն, կտրուած
մանաւանդ եւրոպայէն. սակայն դարձեալ

Եւ մշտական եղաւ անոնց օժանդակութեան
փնտռողքը Եւրոպայէն: Այլ երկիրներու
մէջ Եւրոպական պետութիւնները իրենք
էին որ կը պարտադրէին իրենց հոգատա-
րութիւնը. Հայաստան ինքն էր որ կը
փնտռէր հոգատար երկիր մը՝ Ամերիկա,
Անգլիա, Ֆրանսա, քայց ի զուր: Վրայ
կու գայ Սեւրը՝ հայերը վերջապէս կը
կը խորհին որ 30 տարուայ պայքարը եւ
միլիոնաւոր նահատակները իրենց արգա-
սիքը տուած են. սակայն դարձեալ յու-
սախաբութիւն: Եւրոպայի համար աւելի
շահաւէտ է Սեւրը լքել ու նոր հաշիւի
նստիլ քեմալ Աթաթիւրքին հետ, Լոզանի
մէջ, նաեւ գրեթէ միաժամանակ նիւիւկիոյ
պարպումը. հոն ալ Եւրոպական պետու-
թեան մը՝ Ֆրանսայի վստահելէ ետք, դառն
յուսախաբութիւն:

Այսպէսով վերջ կը գտնէր հայ ժո-
ղովուրդի պատմութեան ամէնէն ծակատա-
գրական հանգրուաններէն մէկը: Դէպքերը
յստակ են, ու պատմութիւնը կը փաստէ
որ աւելի քան երեք տասնամեակ, հայ
ժողովուրդի ճակատագիրը տնօրինող կազ-
մակերպութեանց գլխաւոր ռազմավարու-
թիւնը եղած է Եւրոպական դիւանագիտու-
թեան միջամտութիւնը հրաւիրել հայկա-
կան հարցը լուծելու համար, առանց եր-

քէք դաս առնելու նախորդ փորձէն: Եւ
եթէ հայ ազատագրական պայքարի ներքին
սխալները փնտռենք առաջին եւ գլխաւոր
սխալը պէտք է գտնել այս պարագան:

Ուշադրութիւն սակայն. ոչ թէ ազա-
տագրական շարժում մը պէտք չէ օտար
երկիրներու դիւանագիտութեան վերի-
վայրումներով զբաղի, ընդհակառակը յա-
ջողութեան գլխաւոր պայմաններէն մէկը
թշնամի ուժերու, կամ թշնամի ուժին ու
այլ ուժերու միջեւ գոյութիւն ունեցող
հակասութիւններէն առաւելագոյնս օգտը-
ւիլն ու զանոնք շահագործելն է, եւ այս
տակաւին այն պայմանով որ տուեալ շար-
ժումը իր յստակ ու անկախ գիծը ունե-
նայ: Սակայն, այս չէր դժբախտաբար հայ
ազատագրական շարժման պարագան: Ան իրեն
գլխաւոր գիծ ընտրեց, ռազմավարութիւն
ընտրեց, Եւրոպայի վրայ յենիլը, եւ ոչ
թէ իբրեւ թաքթիք որոշեց Եւրոպական
դիւանագիտութենէն օգտուիլ: Մեծ տար-
բերութիւն կայ այս երկուքին միջեւ: Մէ-
կը կը նշանակէ ըլլալ ճկուն ու ճարպիկ,
նուազագոյն առիթէն օգտուիլ, մինչ միւ-
սը կը նշանակէ ժողովուրդին ու պայքա-
րին ճակատագիրը օտար ենթադրեալ միջա-
մրտութեան մը վստահիլ: Դժբախտաբար այս
վերջինը եղաւ հայ ազատագրական շարժ-

ման ապագան: Մեր յեղափոխական երկու
կուսակցութիւններու՝ Ս. Դ. Հ. Կ. ի եւ Հ.
Յ. Դ. ի եւրոպայի ընտրութիւնը բնաւ չէր
համապատասխաներ օրուայ քաղաքական ի-
րականութեան: Անոնց այդ ուղղամարտու-
թիւնը կը նշանակէ նաեւ թէ անոնք նը-
ւազագոյն գաղափարն իսկ չունէին իրենց
ընտրած եւրոպական պետութեանց կայսե-
րապաշտ եւ ծաւալողապաշտ բնոյթին մա-
սին: Փաստ՝ Անգլիոյ մասին յայտնուած
տեսակէտները. փաստ՝ ամբողջ ուղղամար-
տութիւնը լման:

Մեզ կը լացնեն ու մենք կու
լանք եւ մեր ճիշերով կ'աշխատինք որ
ուրիշներ մեր արցունքը սրբեն, յայտա-
րարելով միեւնոյն ատեն որ ուրիշները
խաբեքաներ են ու սրիկաներ եւ երբէք
չպիտի սրբեն մեր արցունքները: Շահան
նախալիի՝ թուրքերը եւ մենք՝ հատորէն
առնուած այս խօսքը շատ գեղեցիկ կեր-
պով կը պատկերացնէ այս ամբողջ պարա-
գան:

Անկախ առանձնաբար ընծեռած իր
մասնաւոր կարեւորութենէն, անցեալ դա-
րու վերջաւորութեան եւ ներկայ դարա-
սկիզբի հայկական ազատագրական շարժման
հետեւած այս ուղղամարտութիւնը յաւե-
լեալ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ, ո-

րովհետեւ անկէ կախեալ եղած են նաեւ
երկու այլ հարցեր, որոնք են. գործա-
դրուած թաքթիքը եւ պայքարի պատրաստու-
թիւնը:

Արդարեւ, եւրոպական միջամտու-
թեան վրայ յենուելու ռազմավարութեան
կը հետեւին ուղղակիօրէն այս երկու
հարցերը: Հ.Յ.Դ.Ի Բ. Ընդհանուր ժողո-
վը -1898- իր որոշումներու տակտիկա
կամ գործունէութեան եղանակ՝ բաժնին
մէջ կը կարդանք .-ժողովը Տակտիկայի
վիճաքանութեան ձեռնարկելէ առաջ, սկզբ-
քունքով միաձայն ընդունեց, թէ առանց
եւրոպական միջամտութեան անկարող ենք
մեր ժողովուրդի ազատութեան գործը գը-
լուի բերել, հետեւաբար, գործունէու-
թեան եղանակը որոշելու ատեն ի նկատի
պիտի ունենալ այդ միջամտութիւնը յա-
ռաջ բերելու բոլոր ննարաւորութիւննե-
րը՝ -նիւթեր Հ.Յ.Դ. Պատմ. Համար Բ.
Հտ. էջ 56-: Այս սկզբունքին հիման
վրայ ժողովը կ'որոշէ իբրեւ թաքթիք հե-
տեւելը.-Ուժերու կեդրոնացում երկրին
մէջ, ցոյց Պոլիս եւ ծովեզերեայ քա-
ղաքները. նոյն ժողովը կը մերժէ ֆետա-
յական ասպատական գործունէութիւնը ու
կ'ընդունի մարտական զինամարզական
խումբեր կազմակերպելու ծրագիրը:

Յատկանշական է հետեւեալը. որդե-
գրրուելիք թաքթիքի առնչութեամբ առ-
նըւած որոշումներու մէջ, ցուցական աշ-
խատանքը ուղղակիօրէն կը համապատասխա-
նէ եւրոպական դիւանագիտութեան միջա-
մրտութիւնը հրաւիրելու ռազմավարու-
թեան տրամաբանութեան, մինչ Երկրէն
ներս ուժերու կեդրոնացում յառաջացնե-
լու որոշումը աւելի ներհակ է բառին
բուն իմաստով ժողովրդային ապստամբու-
թիւն յառաջ բերելու մտայնութեան մը:
Այս կը նշանակէ թէ, Դաշնակցութենէն
ներս գոյութիւն ունեցած է նաեւ աւելի
առողջ մտածելակերպ մը, որ փորձած է
յենուիլ միմիայն ժողովուրդի սեփական
ուժի վրայ: Յամենայնդէպս, ինչպէս ան-
միջապէս պիտի տեսնենք, Երկրէն ներս
ուժեր կեդրոնացնելու այս որոշումը
երբէք գործադրութեան չէ դրուած:

Գործնականին մէջ այս որոշումնե-
րէն ցուցական գործունէութիւնը կը գոր-
ծադրուի, ֆետայական ասպատակային գոր-
ծունէութիւնը՝ որ մերժուած էր սոյն
ժողովին՝ դարձեալ կը գործադրուի. մար-
տական զինամարզական խումբերը կազմա-
կերպելու ծրագիրը կը մնայ անյաջող: Իսկ
Երկրին մէջ ուժեր կեդրոնացնելու եւ
այս ձեւով ապագայի ապստամբութիւնը

պատրաստելու ծրագիրը կը մնայ դարձեալ
անյաջող:

Հ.Յ.Դ.Ի Գ. Ընդհանուր ժողովը,
կայացած 1904-ին Սոփիայի մէջ, կ'որոշէ
շարունակել ցոյց-կեդրոնացումի թաքթի-
քը, այնպէս ինչպէս որոշած էր Բ.Ընդհ.
ժողովը, այսինքն Եւրոպայի հանդէպ նոյն
սկզբունքի հիման վրայ:

Դաշնակցութեան այլ ժողովներու
արձանագրութիւնները ցոյց կու տան եւս
որ կուսակցականներու մեծամասնութեան
տեսակէտը այն էր թէ Երկրի զինուորա-
կան թաքթիքը հիմնուած պէտք է ըլլայ
այնպիսի հիման մը վրայ, որ ան նաեւ
պատճառ դառնայ եւրոպական միջամտու-
թեան: Այսպիսի թաքթիք մը, հետեւաբար,
պայմանաւորուած քաղաքական սխալ ուղ-
ղութեամբ, չէր կրնար տալ սպասուած
արդիւնքը:

Միւս հարցը որ կապուած է նոյն
այդ հիմնական ռազմավարութեան, պատրաս-
տութեան հարցն էր: Այդ ռազմավարութիւ-
նը կը մղէր մեր կուսակցութիւնները
հապճեպով, արագ ու անպատրաստից գոր-
ծունէութեան. գլխաւոր նմոյշն էր Սաս-
նոյ 1894-ի ապստամբութիւնը: Սակայն ոչ
միայն այդ, անբողջ ազատագրական պայ-
քարի հանգրուանին այդ պատրաստութիւնը

զգալի է: Քրիստափոր իր Վաթոխային
Տրամաբանութիւն՝ գործին մէջ կը գրէ.
Վեդափոխական ծեռնարկները ոչ միայն
չէին հակասում նախապատրաստութեան պա-
հանջին այլեւ նրանք անխուսափելի մի-
ջոցներ էին այդ պահանջին գոհացում
տալու՝ -էջ 110-: Ծիշդ է, պայքարը
ինքնին մասամբ գոհացում կու տայ նա-
խապատրաստութեան պահանջին, սակայն ան-
բաւարար չէ: Արդեօ՞ք տարուած է պէտք
եղած պատրաստութիւնը, անշուշտ ծիշդ
չէ աժանօրէն ամբաստանելը երբ նկատի
առնենք այն պայմանները որ կը տիրէին
երկրին մէջ եւ սահմաններուն վրայ, որ
չափազանց կը դժուարացնէին հայ մար-
տիկներու եւ կազմակերպիչներու գործը,
սակայն երբ նկատի առնենք որ ընդհա-
նուր ժողովի մը ֆետայական գործու-
նէութիւն արգիլող որոշումէն ետք ֆե-
տայական խումբերը կը շարունակեն շրը-
ջիլ եւ կռիւ մղել քիւրտ եւ թուրք
թշնամիին դէմ, չենք կրնար այս պարա-
զան ինքնին պատրաստութեան դժուարաց-
նող պարագայ չնկատել:

Կռուի պատրաստութեան հարցի գծով
յատկանշական եղած է բառին բուն իմաս-
տով ժողովրդային գործիչ եւ միաժամա-
նակ ֆետայի կռուող՝ Հրայր Դժոխքի կեց-

Լածքը: Միքայէլ Վարանդեան, իր՝ Հ. Յ. Դաշ-
 նակցութեան Պատմութիւն՝ գործի Ա. հա-
 տորին մէջ ամփոփ կերպով կը պատկե-
 րէ Հրայր Դժոխքի դիրքորոշումը այս
 հարցի նկատմամբ. «պէտք է լուսաւորել
 ժողովուրդի միտքը, արծարծել յեղափո-
 խութեան գաղափարը, պէտք է պատրաստել
 հանդարտ ու յամառ աշխատանքով, ըստ կա-
 րելւոյն խուսափելով կռիւներէ, խնայե-
 լով ժողովուրդին ոյժերը, որովհետեւ
 կ'ըսէր համբերելը, տոկալը նոյնքան ան-
 հրաժեշտ գէներեր են որքան հարկ եղած
 պարագային գէներով կռուիլը եւ արիւն
 թափելը...», -էջ 252-: Այս էր ուրեմն
 Հրայրի տեսակէտները, պատրաստել ժողո-
 վուրդը, զարգացնել անոր գիտակցութիւ-
 նը, բարձրացնել անոր յեղափոխական կո-
 րովը, վարժեցնել զայն գէնքի գաղափա-
 րին եւ գործածութեան: Տեսակէտ մը որ
 կը հակադրուի արագ ու ասպատակային
 գործունէութեանց:

Ճակատագրի դառն խաղով Հրայր Դժ-
 ժոխք պիտի ըլլար Սասնոյ 1904-ի ապրս-
 տամբութեան առաջին զոհերէն մէկը:

Դաշնակցութեան հրատարակուած փաս-
 տերը լի են, որոնք ցոյց կու տան յեղափո-
 խութեան պատրաստութեան մակարդակը՝ եր-
 կրրէն ներս: Տեղի չգոյութեան պատճա-

ոով կը բաւականանք միայն աղբիւրները նշելով, առանց մէջբերումներ կատարելու.

1.- Արրահամ Գիւլիսանդանեանի արտասանած ճառը, Հ.Յ.Դ.ի կովկասի 1906-ի ռայոնական ժողովին: -Նիւթեր Հ.Յ.Դ. Պատ. Համար Գտր. Բ. էջ 276-:

2.- Անդրանիկի ճառը, արտասանուած Հ.Յ.Դ.ի Դ. Ընդհ. ժողովին: -Նիւթեր Հ.Յ.Դ. Պտ. Համար, Գ Գտր. էջ 60 եւ 111-:

3.- Մալումեանի ճառը, արտասանուած Հ.Յ.Դ.ի Դ. Ընդհ. ժողովին: -Նիւթեր Հ.Յ.Դ. Պատմ. Համար, Գտր. Գ. էջ 105-:

Իսկ ինչ կը վերաբերի մէկ կողմէ եւրոպայի վրայ յենուելու ռազմավարութեան, եւ միւս կողմէ թաքթիքի եւ պատրաստութեան հարցերու միջեւ գոյութիւն ունեցող փոխ յարաբերութիւններուն, յատկանշական են հետեւեալ փաստաթուղթերը.

1.- Վարդանի ճառը, արտասանուած Դ. Ընդհ. ժողովին: -Նիւթեր Հ.Յ.Դ. Պատ. Համար, Գ. Գտր. էջ 106, 115-116-:

2.- Յ. Եռսուլթեանի նամակը ուղղուած Հ.Յ.Դ. Գ. Ընդհ. ժողովին: -Նիւթեր Հ.Յ.Դ. Պատ. Համար Հտր. Բ. էջ 182-184-:

ինչպէս որեւէ յեղափոխական շարժման, նմանապէս հայկական յեղափոխական շարժման համար հարկաւոր է նախ եւ առաջ յստակօրէն ճշդել հետապնդուած քաղաքական նպատակն ու քաղաքական ծրագիրը եւ մշակել այդ նպատակին հասնելու եւ ծրագիրը իրագործելու լաւագոյն ռազմավարութիւնը - սթրատեժի - եւ գործելաձեւը - թաքթիք - : Անգամ մը որ ճշդըւած են նպատակն ու ծրագիրը, ռազմավարութիւնն ու գործելաձեւը պէտք է մշակուին զանոնք իրականացած տեսնելու տեսլականով եւ մեկնելով յիշեալ յեղափոխութիւնը մղող հաւաքականութեան եւ անոր շուրջ գոյութիւն ունեցող առարկայական եւ ենթակայական պայմաններէն :

Հայկական յեղափոխական շարժումը որ կը նպատակադրէ ազատագրել թրքական ֆաշիստ վարչակարգին կողմէ բռնազրաւած հայկական հողերը եւ հոն ստեղծել ընկերվարական, ժողովրդավարական եւ յեղափոխական Հայաստան մը ունի իր իւրայատուկ պայմանները : Այդ իւրայատուկ պայմաններէն գլխաւորն է այն հարցը որ բռնազրաւեալ հողերուն վրայ գրեթէ հայութիւն գոյութիւն չունի, իսկ այդ հողերով առաջին շահագրգռուած կողմը, այս-

ինքրն՝ Արեւմտահայոցութիւնը կ'ապրի այդ
 հողերէն դուրս, Սփիւռքի մէջ: Այս պարա-
 զան որ կը կազմէ հայկական հարցի գլը-
 խաւոր իւրայատկութիւնը, ինքնին գլխաւոր
 հակասութիւնն է միեւնոյն այս հարցին:

Սփիւռքահայոցութիւնը կ'ապրի տար-
 տրդնուած զանազան գաղութներու մէջ.
 մարդկային որեւէ այլ հաւաքականութեան
 մը նման, ոչ-ընկերվարական երկիրներու
 մէջ ապրող հայութիւնը բաղկացած է ըն-
 կերային զանազան դասակարգերէ: Թուր-
 քիոյ կողմէ բռնագրաւեալ հողերու ազա-
 տագրումը բնականաբար կը շահագրգռէ
 ամբողջ սփիւռքահայութիւնը իր զանազան
 դասակարգերով, տրուած ըլլալով որ ան
 իր բնոյթով իսկ հայկական ազգային հարց
 մըն է եւ ոչ դասակարգային, սակայն այս
 իրողութիւնը չի կրնար հերքել այն միւս
 հիմնական իրականութիւնը, ըստ որուն
 հայկական գրաւեալ հողերու ազատագրու-
 թեան հարցով ԳԼԽԱՌՈՐ շահագրգռուածնե-
 րը սփիւռքահայ աշխատաւոր դասակարգերն
 են, եւ այս հիմնական այն տրամաբանու-
 թեամբ որ իրենց հաստատուած գաղութնե-
 րու մէջ տնտեսական բարձր դիրքերու
 հասած եւ այդ երկիրներու դրամատիրա-
 կան արտադրանքանակէն օգտուող սփիւռ-
 քահայ դրամատէր եւ քաղքենի դասակար-

դերը ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ոչ մէկ պատճառ ու-
 նին շահագրգռուած ըլլալու գրաւեալ հո-
 դերու ազատագրութեամբ. առաւելագոյն պա-
 րագային անոնք հողերու ազատագրումը կը
 ցանկան մղուելով գերակառուցային ազ-
 դակներէ -՝Յեղին Չայնը՝, ազգային
 մշակոյթ, պատմութիւն, Վիտակցութիւն՝
 եւայլն- ազդակներ որոնք անպայմանօրէն
 չեն գերակշռեր առարկայական եւ տնտե-
 սական ազդակներուն վրայ: Մինչդեռ ըս-
 փիւռքահայ աշխատաւոր դասակարգերուն
 համար, գերակառուցային ազդակներու
 կողքին, տնտեսական եւ առարկայական այլ
 պայմաններն ալ հիմնական մղիչ ուժ կը
 ներկայացնեն սոյն դասակարգերու հայ-
 կական գրաւեալ հողերու ազատագրութեան
 համար մղուող պայքարին հանդէպ ունե-
 ցած եւ ունենալիք յանձնառութեան կա-
 պակցութեամբ: Արդարեւ՝ մինչ դրամատէր
 եւ քաղքենի դասակարգերու համար ըս-
 փիւռքի դրամատիրական երկիրներու պայ-
 մանները զանոնք կը մղեն աւելի կապ-
 ւած մնալու իրենց հաստատուած երկիրնե-
 րուն եւ հեռանալու, իրենց համար սոսկ
 վերացական նշանակութիւն մը ունեցող
 ՝ձայրենիքի Ազատագրութեան՝ գաղափա-
 րէն, աշխատաւոր դասակարգերուն համար
 հայկական բռնագրաւեալ հողերու ազատ-

գըրումը եւ ընկերվարական ու ժողովրդավարական հայրենիքի մը ստեղծումը կը ներկայացնէ Սփիւռքի մէջ շահագործուած ըլլալու դրութենէն ձերբազատուելու եւ աւելի լաւ ու պատուաւոր կեանքի մը կարելիութիւնը ունենալու ընտրանքը։ Ասոր վրայ կու գան աւելնալու վերը յիշուած գերակառուցային ազդակները - Մշակոյթ, Պատմութիւն, Ազգային Գիտակցութիւն եւայլն-։ Սփիւռքահայ աշխատաւոր դասակարգերը կ'ունենան գրաւեալ հողերու ազատագրութեան համար մղուող պայքարին մէջ հաստատ յանձնառութիւն ունենալու հիմնական բոլոր տուեալները։

Հետեւաբար հայկական հարցի գլխաւոր իւրայատկութիւնը, այսինքն՝ Արեւմտահայութեան Գրաւեալ Հողերէն դուրս գտնուելու պարագան ինքնին կը պարտադրէ որ հայկական ազգային ազատագրական շարժումը պահելով հանդերձ իր համազգային էութիւնը՝ կրէ նաեւ դասակարգային բնոյթ։ Այդ իւրայատկութիւնը կը պարտադրէ որ հայկական յեղափոխական շարժումը ունենայ ընկերվարական եւ յառաջդիմական ուղղութիւն. որովհետեւ մղուող եւ մղուելիք պայքարը գլխաւորաբար կը շահագրգռէ սփիւռքահայ աշխա-

տաւոր դասակարգերը, որոնք այդ պայքարը պիտի տանին ընկերվարական, ժողովրդավարական, եւ յեղափոխական Հայաստանի մը ստեղծման համար:

Միւս կողմէ, անկախ հայկական հարցի գլխաւոր իւրայատկութեան ստեղծած պարտադրանքէն, անկասկած որ հայկական ազատագրական շարժումը ստիպուած է կրել հակա-կայսերապաշտ բնոյթ, որովհետեւ կայսերապաշտութիւնը բնական թշնամին է ազատագրութեան ձգտող եւ արդար ընկերութեան մը տենչանքը ունեցող բոլոր ժողովուրդներուն եւ հաւաքականութիւններուն: Եւ այս տակաւին անկախ այն իրողութենէն որ բոլորովին անհեթեթ է ձգտիլ օտար տիրապետութենէ ձերբազատուած եւ արդար հասարակարգի տիրացած Հայաստանի մը ու միաժամանակ չի հակադրուիլ կայսերապաշտութեան: Կայսերապաշտութիւնը բոլոր շահագործող ու բռնատէր պետութիւններու եւ ուժերու դաշնակիցն է: Կայսերապաշտութիւնը թուրքիոյ բռնատէր եւ ֆաշիստ վարչակարգի բնական դաշնակիցն է ու իր իրաւունքներու վերատիրացման համար պայքարող հայ ժողովուրդի թշնամին: Հայկական յեղափոխական շարժումը չէ որ ոչինչէն թշնամի ընտրած է կայսերապաշ-

տութիւնը, այլ այս վերջինն է որ իր
քնական շահերէն մեկնելով հակադրուած
է հայ ժողովուրդի արդար պայքարին: Հե-
տեւաքար քացարձակօրէն անհեթեթութիւն
է, անմտութիւն եւ տխմարութիւն թուր-
քիոյ դէմ պայքարիլ եւ անգիտնալ որ ա-
նոր ամբողջովին թիկունք կը կանգնի
կայսերապաշտութիւնը, եւ այս մեկնելով
իր ռազմավարական ու ոչ միայն պարագա-
յական շահերէն: Բացարձակ անմտութիւն
է եւ քաղաքական Տոն Բիշոթութիւն վայր-
կեան մը իսկ այն պատրանքը ունենալ թէ
կայսերապաշտ պետութիւնները կրնան օ-
րին մէկը հակադրուիլ թուրքիոյ ներկայ
վարչակարգին եւ պաշտպանել հայ ժողո-
վուրդի իրաւունքները: Իսկ ազգային դա-
ւաճանութեան համագօր է հայկական հար-
ցի լուծումը վստահիլ կայսերապաշտ պե-
տութիւններուն, ռազմավարութիւն մը ո-
րուն հետեւեցան հայկական կուսակցու-
թիւնները անցեալ դարու վերջաւորու-
թեան եւ ներկայ դարասկիզբին, այսինքն՝
իրենց ``յեղափոխական`` եղած շրջանին,
եւ որուն կը հետեւին անոնք մինչեւ
այսօր:

Թրքական բռնատէր եւ ֆաշիստ վար-
չակարգը կայսերապաշտութեան գլխաւոր
նեցուկն է Միջին Արեւելքի, Պալքաննե-

րու եւ Սովետական Միութեան հարաւ ա-
րեւմտեան սահմանագծի շրջաններուն մէջ
եւ բացարձակ անկարելիութիւն մըն է որ
Կայսերապաշտութիւնը իր օժանդակութիւ-
նը դադրեցնէ եւ հակադրուի իր ամենա
կարեւոր եւ ամենաապահով կոռւաններէն
այս մէկուն: Հայկական յեղափոխական
շարժումը թուրքիոյ կողմէ բռնագրաւած
Հայաստանի ազատագրութեան համար մղած
իր պայքարին մէջ կամայ թէ ակամայ հա-
կադրուած է Կայսերապաշտութեան: Հայկա-
կան ազատագրական շարժումը կրնայ մի-
այն հակակայսերապաշտ բնոյթ ունենալ
եւ ոչ մէկ այլ բնոյթ: Հետեւաբար հայ-
կական ազատագրական շարժումը պարտաւոր
է դաշնակցիլ ու զինակցիլ Կայսերապաշ-
տութեան եւ անոր գործակալ վարչակար-
գերուն եւ ուժերուն հակադրուող բոլոր
յեղափոխական շարժումներուն հետ: Իր
հետապնդած նպատակի իրագործումին հա-
մար հայկական ազատագրական շարժումը
պարտաւոր է դաշնակցիլ մանաւանդ Միջին
Արեւելքի յեղափոխական ուժերուն հետ:
Պարտաւոր է դաշնակցիլ առանց որեւէ
զիջում կատարելու իր հետապնդած նպա-
տակին եւ հայ ժողովուրդի իրաւունքնե-
րուն շուրջ: Դաշնակցիլ այն չափով որ
այդ յեղափոխական ուժերը կ'ընդունին հայ

ժողովուրդի արդար իրաւունքները:

Մարդկային պատմութեան ներկայ
հանգրուանը, քաղաքական ուժերու հա-
մաշխարհային ներկայ դասաւորումը, հայ-
կական իւրայատկութիւնները, այլ նաեւ
հայ ժողովուրդի իսկական շահերը, հայ-
կական ազատագրական շարժումէն եւ յե-
ղափոխութենէն կը պահանջեն ունենալ հա-
կակայսերապաշտ ու յառաջդիմական բնոյթ
եւ ընկերվարական ընդհանուր ուղղու-
թիւն. դաշնակցիլ ճակատագրական եւ շա-
հակից ժողովուրդներու յեղափոխական
շարժումներուն հետ եւ միասնաբար պայ-
քարիլ հասարակաց թշնամիներուն դէմ:
Այդ պայմանները կը պահանջեն մանաւանդ
շարունակել պայքարը, զինեալ ժողովրդ-
դային պայքարը թրքական ֆաշիստ վարչա-
կարգին դէմ, որպէսզի չկրկնուին հայ-
կական ազատագրական շարժումի նախորդ
փորձի սխալները, որպէսզի վերանայ ըն-
փիւռքի պատմութեան դաւաճանութեան շըր-
ջանը, որպէսզի իրականութիւն դառնայ
ընկերվարական, ժողովրդավարական, եւ
յեղափոխական Հայաստանը: